

ΙΩΑΝΝΟΥ ΚΑΛΙΤΣΟΥΝΑΚΗ

Ἀκαδημαϊκοῦ

Ὁμοτίμου καθηγητοῦ τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Φιλολογίας

ΠΛΟΥΤΑΡΧΕΙΑ («ὦ τλήμων ἀρετὴ»)

Ἐν ἀρχῇ τῆς «περὶ δεισιδαιμονίας» πραγματείας τοῦ Πλουτάρχου (Ἡθικ. 164e, ἐξῆς) φέρεται ὅτι ἡ περὶ θεῶν «ἀμαθία καὶ ἄγνοια» ἐξ ἀρχῆς συνετέλεσαν, οὕτως εἰπεῖν, εἰς τὸ νὰ ἀναφανῶσι δύο ὅλως διόλου ἀντίθετα ρεύματα καὶ δοξασαί περὶ αὐτῶν. Τὸ ἐν ρεῦμα διοχετευθὲν εἰς πνεύματα ἀνθρώπων σκληρῶν καὶ ἐριστικῶν παρήγαγε τὴν ἀθείαν («ἀθεότητα»), τὸ δὲ ἄλλο διοχετευθὲν εἰς πνεύματα μαλακὰ καὶ ἀπαλά, παρήγαγε τὴν δεισιδαιμονίαν¹.

Ὅλη αὕτη ἡ κρίσις, λέγει ὁ Πλούταρχος, εἶναι ἐσφαλμένη, ἐνέχουσα δὲ καὶ ἐμπάθειαν («πάθος») γίνεται ὀλεθρία: «πᾶν γὰρ πάθος ἔοικε πληγὴ φλεγμαίνουσα εἶναι». Ἀλλὰ (παρατηρεῖ) αἱ διαστροφαὶ τῆς ψυχῆς εἶναι ἀδόμη ἐπικινδυνότεραι. Μερικοὶ νομίζουν ὅτι ἀρχὴ τοῦ κόσμου εἶναι τὰ ἄτομα καὶ τὸ κενόν. Πλανῶνται («ψευδὴς ἡ ὑπόληψις»). Ἀλλὰ ἡ πλάνη αὕτη δὲν γεννᾷ «ἔλκος» οὐδὲ ταχυκαρδίαν («σφυγμόν»), οὐδὲ ἄλγος ἐνοχλητικόν. Νομίζει τις (ἐξακολουθεῖ ὁ Πλούταρχος) ὅτι ὁ πλοῦτος εἶναι μέγιστον ἀγαθόν; αὐτὸ τὸ ψεῦδος ἔχει μέσα του δηλητήριον, τὸ ὁποῖον κατατρῶγει τὴν ψυχὴν, τὴν ἀλλοιώνει, δὲν ἀφίνει τινὰ νὰ κοιμηθῇ καὶ (πλὴν ἄλλων) ἀφαιρεῖ καὶ τὴν ἐλευθερίαν.

Ἄλλοι πάλιν νομίζουν ὅτι ἡ ἀρετὴ καὶ ἡ κακία εἶναι «σώματα». Καὶ εἶναι μὲν βέβαια μία τοιαύτη πλάνη ἐπινειδιστος, ἀλλὰ δὲν εἶναι ἀξία θρήνων καὶ ὀδυρμῶν. Ἀλλ' ὅμως γινῶμαι καὶ κρίσεις ὅπως τό:

«ὦ τλήμων ἀρετὴ, λόγος ἄρ' ἦσθ', ἐγὼ δέ σε ὥς ἔργον ἥσκουν»

— (ἐγὼ ἥσκουν) ἀφοῦ ἀφῆκα τὴν ἀδικίαν ἥτις φέρνει τὰ μεγάλα πλούτη

1. Ἡ περὶ δεισιδαιμονίας πραγματεία τοῦ Πλουτάρχου θεωρεῖται ἔργον τῶν νεανικῶν του χρόνων. Πρβλ. τὸ περὶ Πλουτάρχου ἐκτενὲς καὶ ἀξιόλογον ἄρθρον τοῦ Konrat Ziegler ἐν τῷ Pauly-Wissowa-Kroll-Ziegler, τόμ. 21, στήλ. 825 ἐξ. (σελ. 188 ἐξ. τοῦ ἰδιοτύπου).

καὶ τὴν ἀκολασίαν ἣ ὁποία γεννᾷ παντοίας ἡδονὰς — αὐταὶ λοιπὸν αἱ κρίσεις καὶ ἀντιλήψεις εἶναι ἀξιοθρήνητοι καὶ ἀνυπόφοροι, διότι ἡ παρουσία τῶν γεννᾷ εἰς τὰς ψυχὰς τῶν ἀνθρώπων πολλὰς ἀσθενείας καὶ λάθη.

Τὸ τελευταῖον τμήμα ἔχει ἐν πρωτοτύπῳ ὡς ἑξῆς :

«Πάλιν οἶονταί τινες εἶναι σῶμα τὴν ἀρετὴν καὶ τὴν κακίαν· αἰσχρὸν ἴσως τὸ ἀγνόημα, θρήνων δὲ καὶ ὀδυρμῶν οὐκ ἄξιον. Ἄλλ' αἰτινὲς εἰσι τοιαῦται κρίσεις καὶ ὑπολήψεις

ᾧ τλήμον ἀρετῇ, λόγος ἄρ' ἦσθ', ἐγὼ δέ σε

ὡς ἔργον ἥσκουν,

ἀφείς τὴν πλουτοποιὸν ἀδικίαν καὶ τὴν γόνιμον ἀπάσης ἡδονῆς ἀκολασίαν· ταύτας ἄξιόν ἐστιν οἰκτίζειν ὁμοῦ καὶ δυσχεραίνειν».

Παρατηρεῖ τις ὅτι ὁ λόγος μετὰ τὸ «ἥσκουν» ἀκολουθοῦντος τοῦ «ἀφείς τὴν πλουτοποιὸν κ.τ.λ.» εἶναι ὁμαλὸς καὶ δὲν παρέχει ἐντύπωσιν διαταραχῆς τινος ἢ χάσματος. Ἀλλὰ περὶ τούτου θὰ εἶναι κατωτέρω ὁ λόγος.

Τώρα ἐρωτᾶται πόθεν παρέλαβεν ὁ Πλούταρχος τούτους τοὺς περιφήμους γενομένους στίχους. Τοῦτο δὲν λέγει μὲν αὐτός, ὁ Δίων ὅμως ὁ Κάσσιος (47, 49) ἀναφέρει ὅτι ὁ Βροῦτος (Μᾶρκος Ἰούνιος Β.) μετὰ τὴν ἡττάν του παρὰ τοὺς Φιλίππους τῷ 42 πρ.Χρ. ὑπὸ τοῦ Ὀκταβιανοῦ καὶ Μάρκου Ἀντωνίου «οὐδεμίαν ἔτ' ἐλπίδα ἔσχεν, ἀλλ' ἀπογνοὺς μὲν τὴν σωτηρίαν ἀπαξιώσας δὲ τὴν ἄλωσιν, ἐς τὸν θάνατον καὶ αὐτὸς κατέφυγε. Καὶ ἀναβοήσας τοῦτο δὴ τὸ Ἡράκλειον

ᾧ τλήμον ἀρετῇ, λόγος ἄρ' ἦσθ', ἐγὼ δέ σε

ὡς ἔργον ἥσκουν· σὺ δ' ἄρ' ἐδούλευες τύχη

παρεκάλεσέ τινα τῶν συνόντων, ἵνα αὐτὸν ἀποκτείνῃ».

Ὁ Xylander, ὁ περίφημος Γερμανὸς φιλόλογος τοῦ 16ου αἰῶνος (1532 – 1576) ἤκασεν ὅτι αὐτοὶ οἱ στίχοι θὰ παρελήφθησαν ἀπὸ τὸν Ἡρακλέα τοῦ Εὐριπίδου.

Τὰ αὐτὰ ἀπλῶς ἐπανάλαβε καὶ ὁ Hugo Grotius (Excerpta e trag. et com. Graec. (1626), σελ. 467) καὶ ὁ Wyttenbach ἐκ τούτου (Index τῶν Ἡθ. τοῦ Πλουτ. ἐν λ. τλήμων).

Παρὰ τῷ Δίῳνι λοιπὸν τῷ Κασσίῳ, συγγραφεὶ ἑκατὸν περίπου ἔτη μεταγενεστέρῳ τοῦ Πλουτάρχου, ἔχομεν τὴν προσθήκην τοῦ δευτέρου ἡμιστίχιου εἰς τὸν δεύτερον στίχον :

σὺ δ' ἄρ' ἐδούλευες τύχη.

Δὲν δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν ἀσφαλῶς ἐὰν τοιοῦτο τι ἀνέγνωσεν ὁ Πλούταρχος καὶ τὸ παρέλειψε (ἔνεκα ἴσως τοῦ : ἀφείς κ.τ.λ.) ἢ ἐὰν εἶναι προσθήκη μεταγενεστέρα.

Παλαιότεροι φιλόλογοι (ὁ Crusier, ὁ μεταφραστὴς τοῦ Πλουτάρχου Γάλλος Ἰάκωβος Amyot, ὁ T. Faber) ὑπέλαβον ὀρθῶς ὡς φυσικὴν συνέχειαν

τῶν στίχων τούτων παρὰ Πλουτάρχῳ τὸ «ἀφείς τὴν πλουτοποιὸν ἀδικίαν καὶ τὴν γόνιμον ἀπάσης ἡδονῆς ἀκολασίαν» (ἐγὼ ἤσκουν ἀφείς κ.τ.λ.). Ἀδύνατον εἶναι ὅμως νὰ θεωρηθῶν ταῦτα ὡς ἄμεσος συνέχεια, ἐὰν εἶναι πλήρεις οἱ δύο στίχοι. Ἐμποδίζει τὸ ἡμιστίχιον «σὺ δ' ἄρ' ἐδούλευες τύχη» (πρβλ. καὶ κατωτέρω).

Σημειωτέον ὅτι οἱ ἀνωτέρω δύο στίχοι φέρονται καὶ παρὰ Ζωναρᾶ (βιβλ. 10, κεφ. 20, σελ. 397 τοῦ β' τόμου τῆς παρὰ Teubner ἐκδόσεως ὑπὸ L. Dindorf) ὡς συνεχὲς κείμενον ἀλλὰ μὲ κάποιαν διασποράν. Ἀναγράφω ἀκριβεῖας χάριν ὁλόκληρον τὸ χωρίον τοῦ Ζωναρᾶ : «Βροῦτος δὲ πρὸς τι χωρίον ὑλῶδες κατηντηκῶς ἤδη σκότους ὄντος, ὀλίγων περὶ αὐτὸν ἡγεμόνων ὄντων, εἰς τὸν οὐρανὸν ἀναβλέψας ἀνεφθέγγατο

Ζεῦ, μὴ λάθῃ σε τῶνδ' ὅς αἴτιος κακῶν

τοῦτον τὸν στίχον εἰπεῖν αὐτὸν ὁ Πλούταρχος ἀναγράφει· ὁ δὲ γε Δίων ταῦθ' ἵστορεῖ τότε τὸν Βροῦτον εἰπεῖν «ὦ τλᾶμον ἀρετά, ἄλλως ἄρ' ἦσθα λόγος, ἐγὼ δέ σε ὡς ἔργον ἤσκουν, σὺ δ' αὖ ἐδούλευες τύχη», εἰπόντος δέ τινος ὡς δεῖ φεύγειν, «πάνυ μὲν οὖν», ἔφη, «φευκτέον, ἀλλὰ διὰ τῶν χειρῶν, οὐ διὰ τῶν ποδῶν». Καὶ τοῦτο εἰπὼν καὶ τῷ ξίφει γυμνῷ ἐπιπεσὼν ἐτελεύτησεν».

Ἐν παρόδῳ ἀναφέρω ὅτι τὴν ἔννοιαν τῶν ἀνωτέρω στίχων ἐμιμήθη καὶ ὁ Σενέκας ἐν Hercul. Cæt. 1170 :

«Sine hoste vincor :
quodque me torquet magis,
O misera Virtus ! summus Alcidae dies
Nullum malum prosternit.

Καὶ μάλιστα ἐν Epistol. 123 (σελ. 604 Hense) φέρεται ἡ ἔννοια αὕτη μὲ ἡχητικωτέρας ὅλως λέξεις «virtus et philosophia et iustitia verborum inanum crepitus est. Una felicitas est bene vitæ facere».

Παρὰ Στοβαίῳ Ἀνθολ. τόμ. 3, σελ. 117 (Meineke) φέρεται παρομοία ἔννοια ἀλλ' ὅχι περὶ τῆς ἀρετῆς, ἀλλὰ περὶ τῆς φιλοσοφίας· λέγεται ἐκεῖ ὅτι «Κλεάνθης ἐρωτώμενος διατί παρὰ τοῖς ἀρχαίοις οὐ πολλῶν φιλοσοφησάντων ὅμως πλείους διέλαμψαν ἢ νῦν, ὅτι» εἶπε «τότε μὲν ἔργον ἦσκειτο, νῦν δὲ λόγος».

Τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος χωρίον εἶχε γίνει, κατὰ τὰ φαινόμενα, παροιμιῶδες, ἀλλὰ μόνον τὸ «ὦ τλᾶμον» μέχρι τοῦ «ἤσκουν». Τὸ «σὺ δ' ἄρ' ἐδούλευες τύχη» πρέπει πάντως νὰ θεωρηθῇ ὡς μεταγενεστέρα προσθήκη (εἰς τὸ κείμενον τοῦ Πλουτάρχου) διακόπτουσα τὴν ὁρθὴν συνέχειαν (πρβλ. κατ.), «ἐγὼ δέ σε ὡς ἔργον ἤσκουν ἀφείς τὴν πλουτοποιὸν ἀδικίαν» κ.ἑξ. Τοῦτο δεικνύει

καταφανῶς καὶ ἡ ἐκ δευτέρου, ἡ ἐνοχλητικὴ λίαν, χρῆσις τοῦ ἄρα¹, μετὰ τὴν πρώτην «λόγος ἄρ' ἦσθα». Χρονικὰ ὅρια τῆς τοιαύτης διαταραχῆς δὲν εἶναι δυνατόν νὰ προσδιορισθῶσιν ἀσφαλῶς, ἀνάγεται ὁμως αὕτη εἰς παλαιούς χρόνους.

Ἄλλὰ διατί ἡ «ἀρετὴ» λέγεται τλήμων ; οἷονεὶ πολυπαθῆς, πολυβασανισμένη. Τὸ ἐπίθετον *τλήμων* σημαίνει ἀρχικῶς καρτερικός, ὑπομονετικός. Ὁ ἱατρὸς Ἀρεταῖος (1ος αἰὼν μετὰ Χρ.) λέγει ὅτι «εὐθυμίη καὶ εὐελπιστίη τίθησι τοὺς νοσέοντας *τλήμονας*». Παλαιότερον ἔχομεν παρατήρησιν τοῦ μεγάλου Ἀριστάρχου τοῦ Σαμόθρακος : «τλήμονα οἱ νεώτεροι τὸν ἀτυχή, ὁ δ' ὁμοιωμένος τὸν τλητικόν, τὸν ὑπομενητικόν» (ιδ. Lehrs, Arist. st. hom. σελ. 91)· μόνον εἰς τὸν Ὑμν. εἰς Ἑρμ. 296 λέγεται : «γαστρὸς ἔριθος τλήμων», τὸ ὁποῖόν τινες τῶν ἐρμηνευτῶν θεωροῦσιν ὡς σημαῖνον θρασὺς (ὑπὲρ οὗ τὸ «ἀτάσθαλον» ἀγγελιώτην), ἄλλοι δὲ αἰσχυρός, ἄθλιος.

Εἰς τοὺς τραγικοὺς ποικίλλει ἡ σημασία τῆς λέξεως· ἀναλόγως τῶν συμφραζομένων ἔχει ἄλλην ψυχολογικὴν ἀπόχρωσιν : ὑπομονετικός («τλήμων καὶ φιλόπονος», «τλήμων ψυχὴ», «τλήμων νοῦς») ἢ τολμηρὸς («τλήμων Ὀδυσσεύς» : αἰεὶ γὰρ οἱ ἐνὶ φρεσὶ θυμὸς ἐτόλμα) ἄλλα καὶ δυστυχὴς, πολύτλας («θαρσαλέοι καὶ τλήμονες»), ἢ ἀναιδὴς («τλημονέστατον λόγον» Σοφ. Φιλοκτ. 363 καὶ Jebb ἐκεῖ) ἢ ἄθλιος, δυστυχὴς («τί πάθω τλήμων» Αἰσχύλ., «τλήμων Ἑλλάς» κ.τ.λ.).

Ὁ Εὐστάθιος παρατηρεῖ ἐν Παρεκβ. 800, παραλαμβάνων καὶ ἐκ τοῦ Ἀριστάρχου : «παρὰ τοῖς ὕστερον τλήμων καὶ ὁ ἐλεεινὸς λέγεται» καὶ ἐν 1244 (Ἰλ. Φ 430) : «τλήμονες δὲ νῦν οἱ εὐτολμοι, σημαίνει δέ ποτε ἡ λέξις καὶ τοὺς ταλαιπώρους καὶ δυστυχεῖς»².

Συχνὴ εἶναι εἰς τοὺς ἀρχαίους ἡ φράσις *ἀσκεῖν ἀρετὴν*, εὐρίσκεται καὶ ἀλλαγὴ καὶ ἐν ἀποσπάσματι ἐκ τῆς Ἀντιόπης τοῦ Εὐριπίδου (Nauck FTG. σελ. 219) ἢ μᾶλλον κατὰ τὸν Murray ἐκ τῶν *Ἡρακλειδῶν* (πρβλ. ἐκδ. Murray ἐν τέλει τοῦ δράματος τούτου) :

Τρεῖς εἰσὶν ἀρεταί, τὰς χρῶν σ' ἀσκεῖν, τέκνον,
Θεοὺς τε τιμᾶν, τοὺς τε φύσαντας γονεῖς
Νόμους τε κοινούς Ἑλλάδος.

1. Ὁ Ζωναρᾶς ἔχει ἀντ' αὐτοῦ αὐ.

2. Ἐν τῷ εἰς τὸν Ἀριστοτέλην ἀποδιδομένῳ Ὑμνῳ εἰς Ἑρμείαν (καὶ εἰς τὴν ἀρετὴν) «Ἀρετὰ, πολύμοχθε γένει βροτεῖω» κτλ., λέγεται στίχ. 9 : «σεῦ δ' ἔνεχ' οὐκ Διὸς Ἡρακλῆς Λήδας τε κόυροι | πολλ' ἀνέτλασαν ἔργα». Ἐνταῦθα τὸ πολύμοχθε λέγεται ἐνεργητικῶς, ἡ πολλοὺς μόχθους ποιοῦσα, ἐνῷ τὸ *τλήμων* ἢ *τάλανα* ἀρετὴ εἶναι παθητικόν. Περὶ τοῦ Ὑμνου εἰς Ἑρμείαν ἰδὲ Otto Schröder ἐν Neue Jahrb. 1925, σελ. 31-35 καὶ πρὸ πάντων Wilamowitz, Aristoteles und Athen, τόμ. Β', σελ. 406 κ.ἐξ.

Ἐπίσης συχνὸν εἶναι παρὰ Πλάτωνι τὸ ἀρετὴν ἀσκεῖν (Γοργ. 527, Πολιτεία 407, α), εὐρίσκεται δὲ παρ' αὐτῷ καὶ τὸ πλεονεξίαν ἀσκεῖν (Γοργ. 508), σοφίαν ἀσκεῖν (Γοργ. 487), σωφροσύνην ἀσκεῖν (Γοργ. 507), σοφίαν τε καὶ ἀρετὴν ἀσκεῖν (Εὐθύδ. 283) κ.τ.θ. Γνωστὸν δὲ εἶναι τὸ Πυθαγόρειον (Διογ. Λαερτ. 8,23) «Αἰδῶ καὶ εὐλάβειαν ἀσκεῖν».

Καὶ τώρα ἐρωτᾶται : Τίνος ποιητοῦ φαίνεται πιθανὸν νὰ εἶναι τὸ ἀπόσπασμα τοῦτο καὶ ἐκ ποίας τραγωδίας του, περαιτέρω δὲ ἂν παρεδόθη τὸ ἀπόσπασμα ἀρχικῶς οὕτω κατὰ τὴν λέξιν ἢ ἐτροποποιήθη ἀργότερον.

Ὅτι τὸ ἀπόσπασμα τοῦτο εἶναι ρῆσις τοῦ Εὐριπίδου ἐξάγεται ὄχι μόνον ἐκ τοῦ λεκτικοῦ καὶ τῆς σοφιστικῆς ἀντιθέσεως τῶν λέξεων ἀρετὴ : λόγος καὶ οὐχὶ ἔργον (πράγματα συνήθη εἰς τὴν Εὐριπίδειον ποίησιν), ἀλλὰ καὶ ἐκ τῆς παρὰ Δίῳνι προσθήκης «Ἑρακλείον» (ιδ. ἀνωτέρω) τοῦτο ὁδηγεῖ ἡμᾶς εἰς τὸν Ἑρακλέα τοῦ Εὐριπίδου.

Διερευνήσας ἐν τούτῳ τῷ δράματι, τὸ ὅποιον ἐδίδαξα καὶ ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ ¹, εὔρον δύο χωρία δυνάμενα ἴσως νὰ θεωρηθῶσι σχετικὰ πρὸς τὸ δευτέρον ἡμιστίχιον τοῦ δευτέρου στίχου. Εἶναι τὸ ἐν στ. 1357 λεγόμενον ὑπὸ τοῦ Ἑρακλέους :

οὐδ' ἂν φόβην ποτὲ

ἔς τοῦθ' ἱκέσθαι, δάκρυ' ἅπ' ὀμμάτων βαλεῖν.

Νῦν δ', ὥς ἔοικε, τῇ τύχῃ δουλευτέον.

Διὰ τὴν τύχην πάλιν ὁ ἴδιος ὁ Ἑρακλῆς ἐν στ. 1115 λέγει πρὸς τὸν Ἀμφιτρώνα : «μέγας γ' ὁ κόμπος, τὴν τύχην δ' οὐπὼ λέγεις ;»

Σημειωτέον πρὸς τοῦτοις ὅτι ἐκ τῶν σφωζομένων δραμάτων τοῦ Εὐριπίδου εἰς δύο μόνον φέρεται ὁ Ἑρακλῆς ὡς πρόσωπον δρῶν, εἰς τὸν Ἑρακλέα (Μαινόμενον) ², καὶ εἰς τὴν Ἀλκηστιν. Καὶ εἰς τοῦτο τὸ τελευταῖον

1. Δὲν θεωρῶ ἄσκοπον νὰ συστήσω ἐνταῦθα εἰς τοὺς παρ' ἡμῖν σπουδάζοντας κλασσικὴν φιλολογίαν νέους νὰ μελετήσουν τὸ δράμα τοῦτο τοῦ Εὐριπίδου μὲ τὴν ἐκτενὴ ἐκδοσιν τοῦ μεγάλου φιλολόγου Wilamowitz (καὶ μὲ τὸ δράμα νὰ μελετήσουν καὶ τὴν «Εἰσαγωγὴν εἰς τὴν τραγωδίαν», ἥτις ἐξεδόθη εἰς τὴν δευτέραν ἐκδοσιν τοῦ δράματος εἰς χωριστὸν βιβλίον) διὰ νὰ εἰσαχθῶν ὄχι μόνον εἰς τὴν τραγικὴν ποίησιν ἀλλὰ καὶ εἰς αὐτὴν τὴν ἐπιστήμην τῆς φιλολογίας. Ἄς μὴ λησμονοῦν καὶ δύο ἄλλας συγχρόνους ἐκδόσεις, τὸν Ἀγαμέμνονα τοῦ Αἰσχύλου ὑπὸ Ed. Fränkel καὶ τὸν Καλὺμαχον ὑπὸ R. Pfeiffer. Πρβλ. τὸ ἄρθρον *Φιλολογία* ἐν τῷ 18ῳ τόμῳ τοῦ Δεξικοῦ τοῦ «Ἡλίου» καὶ δὴ ἐν σελίδι 242.

2. Κατὰ τὴν τύπωσιν τῆς μικρᾶς αὐτῆς μελέτης εἶδον ὅτι καὶ ὁ Wilamowitz ἐν τῇ μνημειώδει ἐκδόσει τοῦ δράματος τούτου λέγει (σημ. εἰς στίχ. 1357, σελ. 483) τὰ ἑξῆς : «τοῦτον τὸν στίχον, 1357, ἠθέλησεν ὁ Κυνικός νὰ ὑπερβάλῃ, ὅστις ποιεῖ τὸν ἀποθνήσκοντα Ἑρακλέα νὰ λέγῃ εἰς τὴν ἀρετὴν «οὐ ἄρ' ἐδούλευσας τύχῃ» ἀδέσπ. 374». Πρβλ. καὶ τὴν νέαν ἐκδοσιν τῶν Ἑθικῶν, τόμ. Α' (1925), ὑπὸ W. R. Paton καὶ J. Wegehaupt ὅπου ἡ σημείωσις : Verba e tragœdia cynica petita dist Wil.

δραμα ὁμιλεῖ δύο φορὰς ὁ Ἡρακλῆς περὶ τῆς τύχης πρὸς τὸν θεράποντα τὸν «σεμνὸν καὶ πεφροντικὸς βλέποντα» 785 : «τὸ τῆς τύχης γὰρ ἀφανὲς οἱ προ-
βήσεται» καὶ ἰδίᾳ 789 : «βίον λογίζου σόν, τὰ δ' ἄλλα τῆς τύχης».

Παρατηρητέον ὅτι τὸ «τλήμων ἀρετῇ» φαίνεται νὰ ἦτο πολυθρύλητον καὶ κοινόλεκτον, ἔχομεν καὶ ἐν ἐπιγράμματι «ἐπ' Αἴαντος τοῦ Τελαμωνίου» :

ἄδ' ἐγὼ ἅ τλάμων Ἀρετὰ παρὰ τῷδε κάθημαι

Αἴαντος τύμβῳ κειραμένα πλοκάμοις.

(Ἀριστοτέλης ἐκδ. Bekker τόμ. 2 σελ. 1575)

Ἐν ἐπιγραφῇ δὲ ἐκ Κρήτης εὐρίσκομεν ὡς θηλυκὸν τοῦ τάλαινα («τλάμων γενέτας, μάτηρ δὲ τάλαινα» πρβλ. A. Vogliano ἐν τῷ περιοδ. «Κρητικά Χρονικά» 7 σελ. 77).

Τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος ἀπόσπασμα, ὡς ἔχομεν ἡμεῖς αὐτό, εἶναι ἀμφίβολον ἂν παρεδόθη ἀκριβῶς οὕτω, ἢ μετεβλήθη βραδύτερον ὑπὸ ἄλλου ἀγνώστου ποιητοῦ. Καταφανῶς ὅμως μεταγενεστέρα εἶναι, ὡς ἦδη ἐλέχθη, παρὰ Πλουτάρχῳ ἢ προσθήκη «σύ δ' ἄρ' ἐδούλευες (ἐδούλευσας Wilam.) τύχῃ» ἐπιθυμῶ δι' ὀλίγων νὰ αἰτιολογήσω ἐνταῦθα τοῦτο.

Διότι πρῶτον μὲ τὸ ὡς ἔργον ἤσκουν ἔχομεν πλήρες καὶ ἄριστον νόημα καὶ πλήρη τὴν ἀντίθεσιν λόγου καὶ ἔργου. Πῶς λοιπὸν ἔπειτα δύναται τις ἐν τῷ προκειμένῳ νὰ ἔλθῃ εἰς τὴν ἔννοίαν τοῦ δουλεύειν εἰς τὴν τύχην μὲ ἐπανάληψιν καὶ πάλιν τοῦ ἄρα ; Ἐνῷ εἶναι φυσικὴ ὅλας ἡ σειρά : Ἐγὼ δὲ ὦ ἀρετῇ σὲ ἤσκουν ὡς ἔργον, ἀφείς τὴν πλουτοποιὸν ἀδικίαν κ.λ.

Τοῦ λόγου δὲ ὄντος ἐν τῷ ἡμισιχίῳ περὶ τῆς τύχης θεωρῶ καλὸν νὰ ἀναφέρω ἐνταῦθα τὰ περὶ αὐτῆς ὡς θείας δυνάμεως λεγόμενα ἐν τῷ περὶ μὴ-
νῶν Ἰωάννου τοῦ Λυδοῦ 4, 7 ὅτι : «Τραϊανὸς τῇ πάντων Τύχῃ καθιέρωσε ναόν, θεσπίσας κατὰ τὸν ἱερὸν νόμον μηδένα παρὰ τὸν θύσαντα γεύεσθαι τῆς θυσίας». Περαιτέρω παρατηρεῖται ἐκεῖ ὅτι : «οὐδαμοῦ τοῦ τῆς Τύχης ὀνόματος μέννηται» ὁ Ὅμηρος, ἀλλὰ τὸ πρῶτον ὁ Ἡσίοδος (Θεογον. 360), φιλοσοφεῖ δὲ «ὅτι τὸ τῆς Τύχης καὶ Εἵμαρμένης («εἵμαρμένη ὅτι εἰρομένη διὰ τὸ χρόνου δεῖσθαι καὶ διαστάσεως») ἐπὶ τῆς γενέσεως προβέβληται ὄνομα».

Ὁ δὲ Πορφύριος «κατὰ τὰ Ἑρμοῦ δόγματα» «δοκεῖ λέγειν περὶ τύχης λέγων οὕτω· τὴν τύχην οἱ παλαιοὶ τῷ ἑπτὰ ἀριθμῷ συνῆπτον, ὡς τὴν τῶν ἑπτὰ ἐπικλώσιν ἔχουσιν, ὅσα εἰς τὸ ζῶον καὶ τὴν ἐκτὸς τούτου ἐνέργειαν ἀπ' αὐτῆς ἐπικλώθεται ταύτης κυρίας πάντων γενομένης». Οἱ Ρωμαῖοι, ἔξακολουθεῖ κατωτέρω, μηδὲν ἕτερον νομίζοντες εἶναι αὐτὴν «παρὰ τὴν ἐν ἀνθρώποις εὐδαιμονίαν» «νενομίκασιν αὐτὴν καὶ μόνην τῶν πάντων ἡγεῖσθαι», ὠνόμασαν λοιπὸν αὐτὴν «Φορτοῦναν ἀπὸ τῆς φορᾶς ἐμφορῶς ὀνομάσαντες». Ἄλλ' ὁ Πλάτων (πρβλ. καὶ Doxographi τοῦ H. Diels σελ. 324) «κατὰ τὴν ἔνθεον αὐτοῦ ἀφέλειαν (=φυσικότητα, ἀπλότητα) μέννηται ἀπολύτως

(= ἀπλῶς) τοῦ *τύχης* ὀνόματος, οὐ μὴν θεολογῶν ἐν τάξει θεῶν τίθῃσι αὐτήν». Εἰς τοὺς Νόμους (Δ' 709, β) ὅμως παρατηρεῖ ὅτι : «*θηνητὸν μὲν μηδένα νομοθετεῖν μηδὲν, τύχας δ' εἶναι σχεδὸν ἅπαντα τὰ ἀνθρώπινα πράγματα*» (βλέπε ἐκεῖ τὴν μακρὰν σημείωσιν τοῦ Stallbaum) καὶ ὀλίγον κατωτέρω προσθέτει : «ὥς θεὸς μὲν πάντα, καὶ μετὰ θεοῦ τύχη καὶ καιρὸς, τὰνθρώπινα διακυβερώσι σύμπαντα»¹.

Τέλος παρατηρῶ ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης (λέγεται τοῦτο παρὰ Ἰωάννη τῷ Λυδῷ ἔ.ἀν. σελ. 72 Wunsch) καὶ ὁ Θεόφραστος «καὶ πάντες οἱ κατ' αὐτοὺς οὐδὲ εἶναι αὐτὴν ἀξιοῦσι φάσκοντες : *εἰ ἔσιν ἀρετὴ, οὐκ ἔστι τύχη*». Τοῦτο εἶναι σαφὲς ὑπαινιγμὸς πρὸς τοὺς στίχους περὶ ὧν διελάβομεν.

ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΑΛΙΤΣΟΥΝΑΚΗΣ

1. Ἐν συνεχείᾳ πρὸς τὴν σημ. 2 τῆς σελίδος 325 ἐπιθυμῶ νὰ παρατηρήσω ὅτι θεωρῶ μὲν εὐφυῆ εἰς συνδυασμοὺς ἄλλ' οὐχὶ καὶ πολὺ πειστικὰ τὰ ὑπὸ τοῦ Wil. ἐν σελ. 102-103 τῆς ἐκδόσεως τοῦ «Ἡρακλέους» λεγόμενα περὶ προελεύσεως τοῦ «ὃ τλήμων ἀρετὴ κτλ.» ἐκ τῆς κωμωδίας *Ἡρακλῆς* (πάντως ὁ μείζων Ἡρακλῆς) τοῦ Ἀντισθένης τοῦ Κυνικοῦ. Ὅμιλεῖ κατὰ τὸν Wil. οὕτω (παρὰ τῷ Ἀντισθένει) ὁ ἀποθνήσκων Ἡρακλῆς, ὅστις εἶχεν ἄλλοτε προτιμήσει τὴν ἀρετὴν τῆς κακίας ἐν τῇ ἐκλογῇ του. Καὶ ὁ ἴδιος ὁ Wil. ἀναγκάζεται ἐκεῖ νὰ καταφύγῃ εἰς τὸν στ. 1357 τοῦ Ἡρακλ. τοῦ Εὐριπίδου. Παρέχει εἰς αὐτὸν δυσχερείας καὶ ἡ ἐρμηνεία τῆς *τύχης* προκειμένου περὶ τοῦ Ἡρακλέους. Γνωρίζω καὶ τὰ ἐξ ἀποσπ. τοῦ Ἡρακλέους τοῦ Ἀντισθένης λεγόμενα (βλέπε αὐτὰ προχείρως παρὰ Mullach, F.P.H.G. 2, 274). Τὸ ἐκεῖ φερόμενον «*τύχη μηδὲν ἐπιτρέπειν*» σχετίζω μὲ τὸν στ. 1116 τοῦ Ἡρακλ. τοῦ Εὐριπίδου. Ἡ *ἀρετὴ* ἀποκαλουμένη *λόγια* καὶ ὅχι *ἔργα* εἶναι φιλοσοφία (Εὐριπ.) καὶ ὅχι τόσοσιν κυνισμὸς (Ἀντισθ.). Πρβλ. καὶ Pauly - Wissowa τόμ. Α' στήλῃ 2542.